

МИХАЙЛО
ДРАГОМАНОВ

ПРО
УКРАЇНСЬКИХ
КОЗАКІВ,
ТАТАР ТА ТУРКІВ

МИХАЙЛО
ДРАГОМАНОВ

**ПРО
УКРАЇНСЬКИХ
КОЗАКІВ,
ТАТАР
ТА ТУРКІВ**

*З додатком
про життя
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА*

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1991

ББК 63.3(2Ук)45
Д72

Ця раритетна праця видатного українського історика, філософа й публіциста вперше побачила світ у Києві напередодні тотальної заборони українства Емським указом 1876 року. Професор Київського, а потім Софійського університетів Михайло Драгоманов вважав за почесний громадянський обов'язок написати популярне дослідження з історії народу живою, рідною мовою.

Етот раритетний труд выдаючогося українского историка, философа и публициста, профессора Киевского, а затем Софийского университетов стал воплощением мечты автора создать популярную книгу об истории народа, книгу, написанную на живом украинском языке.

Текст подається за виданням:
Товариство «Просвіта»,
Київ, 1917,
із максимальним збереженням
особливостей мови автора.

Д $\frac{4702640101-091}{M205(04)-91}$ Інформ. лист

ISBN 5-308-01402-7

(С) Художнє оформлення.
П. С. Василенко. 1991

Земля, де тепер живуть люде, що говорять так, як писано цю книжку, колись звалась Русь, а потім Україна, або Мала Русь, бо Великою Руссю звать тепер Московщину. Земля наша велика. Вона простягається від Карпатських гір у Цісарщині за Почасвом аж до Дону, від Півських лісових боліт, що по річці Прип'яті, аж до Чорного моря. Це все краї не дуже холодні, багаті і лісом, і пасовищами, і чорноземними полями. Є гут чоловікові чим поживитися, є що й іншим народам проміняти або продати. Та тільки, щоб можна було на якій-небудь землі людем добре жити, треба, щоб ніхто чужий не грабував їх і не перешкоджав їхній праці; треба, щоб і свої люде одно від одного не віднімали та не видурювали того, що чоловік собі придбав. Треба ще, щоб люде знали, як тим, що є на полі, в лісі, та в землі, найліпше скористуватися для себе. Щоб дійти до цього всього, треба було скрізь людем довго жити на одному місці, упорядитися межі собою, та думати, та вчитися усяких наук, та ще й наперед багато праці та науки треба буде людем, щоб жити зовсім добре. Добрі науки здавна, ще до Христа, почалися у греків та італійців. До цих людей од нас не дуже й далеко і легка дорога ріками Дністром, Бугом, Дніпром та Доном у Чорне море, а далі у Середземне до Греції та Італії. Здавна греки та італійці приїздили до нашого берега Чорного моря, навіть і оселялися тут. Та ось біда! На нашій землі довго не можна було людем осісти на одному місці та вберегтися від чужих розбишак, що і хати розоряли, і пашню палили, і людей різали, та полонили, та розганяли. Понад Чорним морем простяглися степи, що йдуть далі на схід сонця аж у Азію, у такі краї, де живуть одвічні пастухи татарського та турецького роду, кочуючи з місця на місце. Ото ці пастухи — не те що хлібороби, — здіймаються було цілими ордами та і йдуть на захід на свіжі пасовиська, а потім нападають на хліборобні народи, як от на наших батьків, та й грабують їх, а далі осядуться було де-небудь недалеко, як ось у Криму, та що-

року й набігають на нашу землю та й беруть наших людей у раби до себе або на продаж. Ще найменше лихо, як візьмуть з наших людей дань чи окуп. Довго так було, трохи не тисячу років з того часу, як про нашу землю вже по книгах написано, що тут жив наш український народ, так само, як і тепер.

От у цій книжці ми розкажемо, як то наші батьки терпіли й одбивалися від татарських та від турецьких розбишак і як таки насилу одбилися. Особливо ми розкажемо про козаків, бо вони найбільше поклали праці, щоб одігнати від нашої землі турок та татар, щоб наш чоловік у своїй землі й хату будував, і поле орав та засівав, і дітей годував, не опасуючись чужого ворога. У других книжках розкажемо, як терпіли наші люде од поляків та своїх же людей, що поперевертались у польські папи, і як козаки й тут стали були у пригоді,— і про те, як через безладдя та недостачу науки і розуму не сталося так, щоб зовсім добре було жити нашим людям у своїй землі.

Про те, що робилось у нашій землі до козаків, ми розкажемо дуже коротко.

Років ще за тисячу до нас, як батьки наші звалися слов'янами-Руссю, то доводилося їм терпіти від хозар, що жили по Дону та в Криму. Хозарська опіка була, як видно, для наших батьків не дуже тяжка, бо вони швидко скинули її з себе.

Не поспіли впоратися з хозарами, коли це на зміну хозарам прийшли, теж зо сходу, інші степовики — печеніги, а потім половці та й почали дуже тіснити Русь. Вона повинна була вибратися з степів та й відсунутися від Чорного моря. Від цих половців чинилася тоді слов'янам дуже велика кривда, і вони мусили з ними довго боротися. Про них переяславський, а потім київський князь Володимир Мономах казав, як поз'їздилися усі князі, що не може орач слов'янин вийти в поле землю орати, бо прийде половчанин, уб'є орача, а худобу його і сем'ю забере собі. З цього вже добре видно, що то за лихі були ті половці і яку вони напасть чинили у нашій землі. Але з часом слов'яне усе ж таки стали потроху брати гору над половцями.

Коли це наступила на Русь велика хмара: татаре, 1238-го року, себто більше як шістсот років назад, велика татарська орда, з ватагом Батисм, кинулась на нашу землю, стала бити й різати людей, розруйновувати городи й села. Люде, рятуючись од татар, мусили тікати далеко на

північ на Віслу, Німан і Прип'ять. Південна руська земля, Україна, на якийсь час мало не зовсім опустіла. Татаре zostалися жити по степах од Волги до Криму, а часами посувались і далі. Наші люде мусили часами платити їм дань, а у північній Русі, де Москва, так татаре переписали всіх люде і довго брали щороку поголовщину. Та років за двісті татарська орда розділилася й ослабла. Воно так завжди бува з ордами пастухів, бо пастухи переброджують з місця на місце, сваряться за пасовища і розбродяться по степах. А хлібороби як живуть в одному місці, збираються до купи, будують городи, доходять до науки і ремества, видумують луччу зброю, та з часом стають дужчими від степовиків-пастухів. Ці страшні тільки тоді, як зразу набіжать великою ордою, як з першого разу татаре.

Україна ще не вспіла поправитись після великого татарського лихоліття, а вже новий народ насунувся на неї з другого боку, від моря Балтійського, з тих країв, де город Вільна. Цей народ звався Литва. Тільки це не були ті люде, що звуться й тепер у нас *лицьвинами*, що на плотах та на барках припливають до нас Дніпром, або приходять копати землю: це наші ж таки люде слов'яне, тільки трохи одмінно говорять. Письменні люде звать їх *білорусами*, бо вони одягаються у біле і носять білі шапки, — магерки. Литвинами у нас прозвали їх, бо вони були довго під литовським пануванням, а справжня Литва — то зовсім чужий народ, і говорить зовсім для наших не зрозуміло. Попереду наші князі набігали на їх землю, навіть один орав Литвою, а після татар — то вже Литва стала дужчою, особливо, як вивчилась у німців військової справи. Потроху підгорнула під себе Литва велику частину Білої Русі, а далі напала і на Україну. Українські люде боронилися від Литви дуже мало, або навіть, як поспільство (простий народ), то й зовсім не боронилися. Робилось це так через те, що литв'яки, завоювавши Україну й Білу Русь, зоставляли усе так, як було й перше, а брали собі тільки на службу здатних до війни люде, да й тим роздавали землю. Окрім того що вони зоставляли все по-прежньому, вони ще визволяли люде від татарських податків і татарського хижацтва. За часів литовського панування українці знову почали посуватися до Чорного моря. І стало два великих царства: по обидва боки Дніпра, де Україна й Біла Русь, порядкували князі роду литовського, а далі на схід сонця і на північ, де Московщина, зосталися князі московські, старинного роду київ-

ських князів. На північ були два вільні городи Псков і Новгород, вони кликали собі князів, кого хотіли, найбільше ж з роду князів московських, а часом то й литовських, аж поки їх зовсім підгорнули князі московські і волю в них одняли. Через кілька часу поляки вибрали князя литовського своїм королем, а далі шляхта польська і литовська згодилась злучити Польщу, Литву та Україну з Білою Руссю в одну державу. Московський народ став погроху справлятися з тими татарами, що жили по Волзі, з казанськими та астраханськими, а Україна та Біла Русь ще раніше збулися тих татар, що жили коло Чорного моря.

На південь Україна простяглася до Чорного моря. Над Чорним морем у Криму жила в городах і селах татарська кримська орда. Під її пануванням були ще чотири хижі орди, що кочували від гирл дунайських до річки Кубані. Великий стін од Чорного моря аж до українських осель лежав пустинею, і на ньому доволі мирно чабанували татаре й українці. З городів і других осель сміливі люде ходили в степ на здобитки, і через те українські оселі все далі посувались у степ. Найкрайніщими українськими оселями по Дніпру були Канів і Черкаси. Далі степ був безлюдний. А по Дністру українські оселі доходили аж до Чорного моря, і більш як за чотириста років назад навпроти того місця, де тепер Акерман, було вже торгове місто українське, і відтіля возили хліб морем до греків, як і тепер. Так жили тут наші й татаре, хоч, може, і не без яких сварок за пасовища, аж поки турки року 1453-го завоювали Царгород, столицю царства грецького. Скоро після того турецький султан підгорнув під себе кримського хана. З того часу кримські татаре почали часто набігати на Україну і дуже грабувати її. Турки підмовляли татар, помогали їм. Тоді турки, покоривши собі багато християнських народів — греків та братніх їм слов'янських сербів і болгар та молдаван, з прожого думали завоювати трохи не цілий світ. Та й віра турецька заставляла їх воювати з християнами. Віру цю проповідував спершу араб Магомет, більш як тисячу двісті років назад, шістсот років після Христа. Магометанська віра згожується з християнською у тому, що признає одного Бога, та тільки не признає Тройці. Христос у Магомета був великий пророк, але менший від його, а не син Божий. Молитви і пости у магометовій вірі інакші, ніж у християнській; жінок дозволяє Магомет брати більше ніж одну, а на тому світі

праведному, мовляв, дано буде силу жінок. Найправедніший начебто буде той, хто більше ширив віру магометову. Одну тільки цю віру магометанці вважають за праву, а всі інші — то погані, нечисті. Людей іншої віри магометанці велять воювати і силоміць повертати у свою віру. Колись і всі християне так само думали про свою і чужу віру, як і магометанці, от і воювали й мордували одні одних багато сотень років. Не було того, щоб кожному жити собі мирно, працювати коло хазяйства та науки та мінятись один з одним тим, що напрацював та вивчивсь. Ні,— треба б було непременно одному одного бити за те, що не так дума, як ми, та силоміць перевертати з одної віри на другу. От і узлились християне на магометан, а магометане на християн. У той час, про який ми розказуємо, у сусідніх з нашими південних землях гору взяли магометанці-турки. Щоб турки мали спосіб воювати, треба було їм багато невольника для домашньої роботи, у гребці на кораблі, чи, по-їхньому,— *кагорги*. Дітей полонених турки перевертали у свою віру і робили з них своє найстрашніше військо — яничар.

От через турків і татарів почали робити великі наїзди на Україну й Московщину, хапали бранок і бранців і продавали їх туркам. Замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками. А тут ще польські королі та московські царі, бувало, засваряться один з одним, та й підбивають татарів нападати на сусідню землю, а татарів прийдуть помагати одному та й пограбують часами обидві землі. Що далі, то більше розпускала орда свої загоны по нашій землі: у один кінець до Києва, а у другий до Львова. Що більше набігали татарів, то далі посувався на північ український люд, і все більше пустіла наша земля.

Року 1484-го зробив кримський хан Менгли-Гірей, приятель московського князя Івана Третього, великий наїзд на Україну; він узяв приступом Київ, зруйнував Печерський монастир, трохи не всіх киян забрав у неволю і з дуже великим полоном вернувся у Крим. З того часу татарва або своєю охотою, або з наказу турецького султана, мало не щороку почала набігати на Україну, і з того часу розпочалась межи українцями й татарами мало не двохсотлітня війна.

Це друге татарське лихоліття було гірше, ніж перше. Тоді татарів наскочили, порізали, побили та й повернулися додому, а тепера така різанина була щороку; щороку

набігала татарська орда, грабувала, різала людей, палила села й верталася додому, набравши невольників, щоб на той рік знову набігти і знову робити те саме. Недаремне за той час межі українським людом склалася така пісня:

Зажурилась Україна, що нігде прожити.
Гей виноптала орда кіньми маленькі діти,
Ой маленьких виноптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала...

У другій пісні співається:

Ой в неділеньку рано-пораненьку
Да ізбрав женців да Коваленку,
Да й усе женці да й одбірнії.
Поробив їм серпи да все золотії,
Ой повів женців на ярі долини,
На ярі долини, на яру пшеницю.
«Ой жніте, женчики, обжипайтеся,
І на чорную хмару озирайтеся,
А я піду додому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю».
Ох і жнуть женці, розкинаються,
На чорную хмару озираються:
Ой то ж не хмара, то ж орда іде,
А Коваленку та передок веде.
В'язали руки та сирицею,
А залили очі та живицею,
А скували ніжки та скрипицею.
«Ой повій, вітроньку, та з півноченьки,
Та розкуй мої да руки, віженьки,
Ох повій, вітроньку, з-під темної ночі,
Да на мої ж да на карії очі!»

Не можна було тоді людям удержатись на Україні. Не можна було хліб робити, бо не знав чоловік, чи збере він те, що посіє, не знав навіть, чи буде він завтра живий. Несподівано набігали татаре, палили села, а людей як не вбивали зараз, то брали з собою в Крим, а тамечки продавали туркам у неволю або залишали в себе для тяжкої роботи. Через те що татаре наїздили несподівано, трудно було людям од них ховатися, але усе ж таки можна. Щоб постерегти татарський наїзд, перед селами висипали могили, а на їх завжди стояла сторожа; тільки покажуться татаре,— вона повинна була дати звістку. А то посилали далеко у степ, верстов за двісті або, може, й далі, чати, що все літо їздили з місця на місце, пильнуючи татар, і коли де забачуть, так дають, бувало, звістку селянам, щоб вони або ставали до оборони, або ховались. Тоді люде покидали села і ховалися по лісах або навіть і в воді,— кажуть, що там вони дихали через очеретину.

Протоптала татарва на Україну багато шляхів, а з них найзначніших було три з правого боку Дніпра,— цими шляхами татаре найбільше наїздили. Перший шлях ішов поуз Черкаси, Корсунь, Київ, прямуючи до Львова, і звався Чорним; другий від Очакова, поуз Бар, теж до Львова, цей шлях звався Кучманським, або Кучманом; третій шлях — теж до Львова поза Дністром і звався Волоським, або Покуцьким. З лівого боку Дніпра був один шлях, що звався Муравським. Набігали татаре різно — іноді вдень, іноді вночі, і коли сторожа не поспіє дати знати в село, що йдуть татаре, так тоді, бувало, з села вже ніхто не втече. Усіх людей, і великих і малих, брали вони й ділили проміж себе, добро так само, а села запалювали, то після такого наїзду тільки по погорілих стовпах можна було пізнати, де було село. Що терпіла Україна від тих наїздів, можна довідатися з того, що як татаре напали на Україну 1575 року, так вивели людей до Криму більш як 55 тисяч, 40 тисяч коней, 500 тисяч усякої худоби і без ліку отари.

Що татаре робили з бранцями, можна довідатися з слів одного певного чоловіка; він каже, що старих або немощних, що за їх не можна було багато взяти, бо вони не годяться до праці, оддавали татари, мов тих зайців собакам, парубкам, а ті вчаться на них вояцького діла і б'ють їх камінням, або кидають у море, або вбивають яким-небудь іншим способом. На тих нещасних невольниках вчилися татарські хлопці стріляти з лука. А тії невольники, що продавалися, повинні пробути шість років у неволі, а після того вони ставали від пана вільні, але не мали волі йти куди-небудь з Криму. Котрі з невольників дужчі, так тих або вихолощували, або клали на лобі чи на щоках тавро, і вони, зв'язані або сковані, повинні були мучитись удень на роботі, а вночі по тюрмах та льохах; а давали їм їсти трохи здохлятини з черваками, такої, що навіть собака її не їв би. А вели бранців у Крим ось яким способом: їх гнали, обступивши верховими і підганяючи нагайками, значили тавром розпеченим у вогні по тих місцях на тілі, де і в худоби. Найздатніша здобич у татар були дівчата, а найбільше гарні. Про те, як вони вели дівчат, у пісні співається так:

Коли турки воювали,
Білу челядь забирали;
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.

«Подай нам, Господи, з неба

дрібен дощик,

А з низу буйний вітер!

Хочай би чи не встала на Чорному морі

бистрая хвиля,

Хочай би чи не повіривала якорів

з турецької каторги!

Та вже ся нам турецька-бусурманська

каторга надоїла:

Кайдани-залізо ноги повривало,

Біле тіло козацьке, молодецьке коло

жовтої кости пошмугляло!..»

Такі думи ще недавно співали кобзарі по всій Україні, а тепер хіба деякий зна кілька слів з них. Добре ще, що письменні люде років з тридцять тому позаписували од старих кобзарів ці думи — а то можна було б сказати, що наші люде, мов які звіри, й не пам'ятають, що діялося з їх батьками на їх землі. А хто не зна, що діялось у старовину, той не розумітиме й того, од чого тепер так, а не інакше все на світі робиться, не знатиме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людам. Не самі книги, але й старі пісні навчають, що то робилось у старовину, і через те тепер письменні люде дуже поважають старі кобзарські та мужицькі пісні, більше ніж ті московські салдатські, лакейські та шинкові, що, не розуміючи діла, хлопці тепер співають на Україні. Отож зо старих книг та з пісень можна довідатися багато, як-то терпіли наші невольники від татар та турків. Іноді лучалося, що рідня невольника довідається, де він, і дасть за нього викуп, тоді невольника одпускали додому. Іноді тих невольників викупали і не рідні люде, а чужі, найчастіше греки, надіючись, що їм вернуть тії гроші, які вони потратили. А то іноді мінялися бранцями: татаре звертали українців, а вкраїнці татар. А то раз еспанці та італійці побідили турків і взяли в бран 130 турецьких галер, полон поділили межі собою, а 15 тисяч християнських невольників одпустили на волю. Як року 1671-го татаре пограбували Волинь і Поділля, так вони списали всіх бранців і послали тії списки до поляків, спитатись, чи не викуплять вони кого-небудь, щоб не гнатися з усим ясиром (полоном) до Криму. Недаремне невольницькі думи ось як співають про викуп:

Поклоняється бідний невольник

Із землі турецької із віри бусурманської

У городи християнській, — до отця, до матусі.

Що не можеть він їм поклонитися, —

Тільки поклоняється голубоньком сивеньким:
«Ой ти, голубонько сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш;
Полети ти в городи християнськії,
До отця мого, до матусі,
Сядь, пади на подвір'ї отцевським,
Жалібненько загуди,
Об моєй пригоді козацької припом'яни:
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацьку знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби збирають,—
Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють!
Бо як стане Чорне море согравати,
То не знатиме отець либонь матір,
У которій каторзі шукати:
Чи у пристані Козловської,
Чи у городі Царграді на базарі.
Будуть ушкали, турки-яничари набігати,
За Червоне море у Арабську землю запродати.
Будуть за них срібло, золото, не лічачи,
Сукна дорогі поставами, не мірячи,
За них брати.
Тоді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги поз'їдали,
Сирая сирця до жовтої кости
Тіло козацьке проїдала».
То бідні невольники на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнській гадали,
Землю турецьку, віру бусурманську проклинали:
«Ти, земле турецькая, віро бусурманская,
Ти єсть наповнена сріблом, золотом
І дорогими напитками,
Тільки ж бідному невольнику на світі невільно,
Що бідний невольник у тебе пробуваєть,
Празника Рождества, будь ли Воскресення не знаєть.
Все у неволі проклятої, на каторзі турецької
На Чорнім морі пробувають.
Землю турецькую, віру бусурманську проклинають:
«Ти, земле турецька бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Уже бо ти розлучала не єдиного за сім літ войною.
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, Боже, бідного невольника
На Свято-руський берег.
На край веселий, між народ хрещений!..»

Тяжко мучилися невольники на галерах, але не краще була їхня доля й тоді, як вони зоставалися на роботі по кріпостях, для земляної або якої іншої роботи. Ось що розказують у книгах тодішні люде про ті роботи. Найтяжчі роботи, що у християнських землях роблять лиходії,

здаються малими проти того, що терпить багато чесних людей у турецькій неволі. Невольників на ніч запірають у темні кам'яні погребі, а ранком їх виводять на роботу доглядачі, нещадно б'ючи й лаючи. Працюють ці нещасні коло будинків, що будує султан. Доглядачі карають зле за всяку дрібницю, за найменшу недбалість. Вони іноді такі злі, що не дають часу бідному невольникові з'їсти кусок хліба. Потомлених за день, їх іноді вночі знову тягнуть на нову роботу. А що найгірше, так це те, що їх разом з худобою запрягають у вози. Цих нещасних невольників замикають на ніч у підземні темниці, ліктів у п'ять завдовжки і завширшки і три лікті глибини. Туди спускають їх по мотузяній драбині, потім її приймають і накладають на дірку залізну дошку. На їжу їм дають хунт чорного яшного печива і трошки оливи. Траплялося, що султани вбивали цілі сотні християнського люду або за іграшку, або за те, що їм вони здавалися не дуже роботящими. А коли тих невольників виводять, бувало, на торги, так ведуть їх одного за одним цілими десятками, прикованих один до одного коло шиї, і такими десятками продавали з торгу; а ті, що продавали, вигукували, що це невольники свіжі дурні, тільки що привезені з України.

Часто невольники самі тікали з неволі і верталися додому, але не завжди можна було теє зробити, бо, перше діло, трудно було утекти з самої неволі, а друге діло, хоч би й утік, так трудно було так пробратися, щоб ніхто з татар не побачив. Як то нелегко було втікати з неволі, можна побачити з кобзарської думи, що розказує про утічку з Азова трьох братів. Вона розказує, що з-під Азова утікали три брати — двоє кінно, а третій пішки. Піший, бачучи, що йому не посіти за кінними, почав просити їх, щоб вони його підвезли. Тоді вони йому на цеє сказали так:

«Братіку милий, голубоньку синий!
Раді б ми тебе між коні узяти,
І буде нас Азовська орда пагавяти,
Буде впеє сікти, рубати,
І буде нам велику муку задавати».
І теє промовляли,
Відтіль побігали.

І покинули його йти пішки. Тоді той менший брат доходить до Савур-могили і тамечки вмирає, а вмираючи каже:

«Побило мене в полі
Три недолі:
Перва доля безхлібна,
Друга доля безвідва,
Третя доля — що своїх братів рідних не догнав».

Це хоч і дуже гарна дума, та ми не печатаємо її всієї, бо ще є такі кобзарі, що її співають. Як хто здиба такого, хай попросить проспівати.

З того, що говориться у цій думі про безвідва і безхліб'я, бачимо, як то трудно було через степи тікати з неволі. І через те бранці, хоч-не-хоч, а мусили zostатися в Криму, а до того ще й догляд був за ними добрий.

Вже сказали ми, що гарні дівчата були в татар та турків найціннішою річчю, вони за ними добре доглядали і в дорозі, як гнали полон до Криму, і дома. Іноді лучалося, що такі дівчата-бранки, змінявши християнську віру на магометанську, робилися жінками великих панів турецьких, а навіть іноді й султаншами. Так, у султана Солеймана Першого була жінка Роксолана, поївна з Рогатина у Галичині. Вона верховодила всім царством, підвела султана, що він звелів повбивати своїх родичів і навіть сина свого. А про жінку Османа Другого розказують ось що: її маленьку з простого роду полонили татари і продали турецькому визірові Муратові, а його жінка оддала її одному туркові — Мустафі, а цей одпустив її на волю. Раз якось побачив її султан і дуже у ній закохався, але Мустафа сказав, що не може оддати її султанові за рабіню, бо вже одпустив її на волю, а хіба султан візьме її за жінку. Так воно і сталося, і султан кохав її більше, ніж усіх своїх жівок. Іноді ці бранки забували зовсім свою віру й робилися запеклими бусурменками, невавиділи християн, як от хоч би ж тая сама Роксолана. А іноді вони все ж таки пам'ятали про те, що були колись теж християнками і помагали невольникам утікати з неволі, як про те співається в думі про Марусю Богуславку:

Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не

видають.

То до їх дівка-бранка,
Маруся, поївна Богуславка, приходжав,
Словами промовляє:
«Гей козаки ви, біднії невольники!

Угадайте, що в нашій землі християнській за день
тепера?»

Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку,
По річах пізнавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславо!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм.
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».

Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой козаки, ви бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Великодная
субота,

А завтра святий празник, роковий день Великдень!»

То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирії землі припадали,
Дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:

«Та бодай, ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславо,
Щастя й долі собі не мала,

Як ти нам святий празник, роковий день Великдень
сказала».

То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,

Словами промовляла:

«Ой козаки, ви бідні невольники!

Та не лайте мене, не проклиняйте:

Бо як буде паш пан турецький до мечеті від'їжджати,

То буде мені, дівці-бранці,

Марусі, попівні Богуславці,

На руки ключі віддавати:

То буду я до темниці приходжати,

Темницю відмикати,

Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати».

То на святий празник, роковий день Великдень,

Став пан турецький до мечеті від'їжджати,

Став дівці-бранці,

Марусі, попівні Богуславці,

На руки ключі віддавати.

Тоді дівка-бранка,

Маруся, попівна Богуславка,

Добре дбає, до темниці приходжає,

Темницю відмикає,

Всіх козаків, бідних невольників

На волю випускає

І словами промовляє:

«Ой, козаки; ви бідніі невольники!

Кажу я вам, добре дбайте,

В городи християнські утікайте;

Тільки прошу я вас одного города Богуслава не

минайте.

Моєму батьку й матері знати давайте:

Та нехай мій батько добре дбає,

Грунтів, великих мастків нехай не збуває,

Великих скарбів не збирає.

Та нехай мене, дівку-бранку,

Марусю, пошівну Богуславку,

З неволі не викупляє.

Бо вже я потурчилась, побусурменилась,

Для розкоші турецької,

Для лакомства нещасного!»

Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,

З тяжкої неволі, з віри бусурменської,

На ясні зорі, на тихі води,

У край веселий, у мир хрещений!

Вислухай, Боже, у прозьбах щирих,

У нещасних молитвах

Нас, бідних невольників!

Тепера вже добре видко, що терпіли від татар та турків українські люде, яку вони від їх приймали наругу і муку. Потроху і серед наших народились люде, що помстились над татарами і турками за їх наругу і почали боронити вкраїнські хліборобські села і цосувати далі на південь сонця татар, а турків проганяти з берегів Чорного моря. Такими людьми були козаки, а що то були за люде і як вони воювали з татарами, про те ми тепера й розкажемо.

Козаками спершу звалися вольні вояки, що своєю охотою ходили у степ за здобиччю, або розбивали чужих, а часом і своїх, або йшли на службу до якого князя чи царя московського. Були козаки християнські й татарські. Були цілі села козацькі, особливо на півдні України й Московщини. У землі Рязанській вони здавна держали сторожу на гряниці. Багаті й вельможні пани на Україні й Білій Русі, що володіли великими ланами на нащій Україні, залюбки підмовляли козаків, щоб укупі обороняти землі свої від татар, ходити самим на татар, одбивати у них полон людський, табуни та іншу здобич. Такі пани робилися ватажками козацькими. Їх, яко вельможних панів, стали знати далеко, і про їх діла позаписувано в літопису. А були й інші ватажки, зовсім не вельможного роду, як славний козак Шах. Найзначнішими в перших ватажків були Ланцкоронський і Дмитро Вишневець-

кий, — до його потім прикладали пісню про Байду, — Богдан Ружинський, що, кажуть, перший з панів почав ходити у козаки.

Разом з Ланцкоронським поминають і другого отамана козацького, славного лицаря Остапа Дашковича, старосту черкаського й канівського. Старостами тоді звалися урядовці, от як би тепера губернатори, тільки вони командували й військом, і судом і мали право карати на смерть у своєму старостві. Дашковича дуже боялись татаре, і як кримський хан ішов воювати у Московське царство, то просив короля, щоб він звелів Дашковичеві не займати його. Дашкович служив і польському королеві, і московському цареві, і всюди його добре приймано, бо він був великий вояка, а навіть коли року 1522-го попався він у неволю до татар, так його й звідти випущено. Цей Дашкович перший казав польському королеві і сеймові або раді виборній з шляхти усього королевства, щоб поставити на Дніпровому низу, за порогами, сторожу з 2000 чоловіка, щоб пильнувати татар і не давати їм переправлятися на цей бік. Хоч же тая рада Дашковича дуже вподобалась королю і панам, але вони її якось занедбали, і той замір Дашковича не здійснився. Після Дашковича замір його про сторожу на Дніпрових порогах повів далі князь Дмитро Вишневецький, теж староста черкаський і канівський. Він спорудив на острові Хортиці замок і звідти робив наїзди на Турещину. Для цих наїздів він іноді сходився з донськими козаками (це вже були не українці, а москалі), що теж воювали проти татар, але не так дуже, як українські. Своїми наїздами Вишневецький так розсердив кримського хана, що він року 1557-го, з ордою прийшов добувати Хортиці, але, нічого не вдіявши, повернувся додому. Швидко після того він прийшов під Хортицю знову, вже з турецьким військом, і цього разу Вишневецький не встояв і пішов у Черкаси. Того ж року він перейшов на службу до московського царя Івана Грозного, але як той почав мордувати й різати людей ні за що, ні про що, так Вишневецький вернувся знову на Україну. Скоро після того волохи покликали його до себе господарем; тут у Волощині піймали його турки і замучили у Цареградї. Хоч же Дашковичеві й Вишневецькому не пощастило спорудити козакам місце за порогами, щоб пильнувати татар, але ця їх думка не пропала марно; трохи згодом за порогами знову осіли козаки. Тим

козакам, що жили в городах і хотіли воювати з татарами, не можна було цього робити, бо у городах за ними наглядали королівські старости, і вони з вольних ставали наче невольниками. На низу, там, де Дніпро пішов рукавами, в устя Чортомлика, вони спорудили собі пристановище.

На одному з Дніпрових островів козаки стали кошем і з того часу почалась Запорозька Січ. Окрім самого Дніпра, цей острів з лівого, татарського, боку боронили степова річка Конка і Великий Луг — невилазне болото. Таким способом піше військо ніяк не могло дійти до Січі. А від турецьких галер боронили її Дніпрові рукави, бо по їх берегах ріс тоді високий очерет. Розказують, що якось турецькі галери, женучись за козацькими човнами, заблудили у тих очеретах, і козаки тоді багато з них попили; з того часу турки вже ніколи не їздили у Дніпро до Січі. А від України, чи то від городів, Січ боронили високі пороги, бо через їх уміли плавати самі тільки запорожці.

У Січі запорожці жили без жінок. За те, що хто-небудь заведе у Січ жінку, рубали тому козакові голову. Найважливіше діло в козаків у Січі було воювати з татарами за віру і народ християнський. Збираючись у поход проти турків або татар, запорожці закликали до себе людей з України, кажучи їм: «Хто хоче за християнську віру на кілку сидіти, хто за святий хрест радий, щоб його четверговано і колесовано, хто готовий прийняти усякі муки і не боїться смерті,— приставай у козацтво. Не треба смерти лякатися, бо від неї не встережешся. Таке життя козаچه!» Не величалися запорожці родом. Сам отаман запорозький, після того як на його місце обірали іншого, робився знову простим козаком. У Січ можна було приїхати кожного часу і од'їхати з Січі коли хто хотів. Не розпитували у Січі, хто і звідки приїхав, який чоловік, чи злодій, душогубець, а чи чесний козак, чи великий пан. А в самій Січі за злодійство (як украде) карали на смерть, а коли хто вб'є товариша, так того живцем, разом з убитим, закопували в землю. Ляхи не любили козаків; козаки були люде вольні, жили далеко від королівського уряду, не слухали королівського приказу, як король часом забороняє їм битися з татарами, щоб не дратувати татар і не доводити їх до війни з Польщею. Але королям треба було козаків для війни з москалями або з турками, і через те вони не одважувались скасувати козацтво тоді ще, як козаків було небагато; та небагато було ще й панів на Ук-

раїні, і поспільство (простий народ) ще не так-то хотіло стати козаками, щоб вибитися з невольної служби панам. А далі, коли розвелось на Україні багато козаків, так знищити їх було вже не можна. А через те, що на низу їх не могла достати королівська рука, вони могли собі робити що хотіли, і незважаючи на прикази від короля не займати татар, вони не могли втерпіти, щоб не побити ворогів, бо й татаре самі не зважали на те, чи мир, чи війна стоїть з королем на папері, а коли було їм треба, то набігали на Україну за здобиччю. Запорожці нападали на татар і турків сухопуттям і водою. Запорожжя зробилось школою, де вчилися лицарі прості і вельможні, як воювати з нехристиями. Ось що казав про них ляхам один лядський пап: «Не думайте, щоб я до них підлизувався, я ще у тому краю живу не дуже давно, і не в ньому зріс, але я раз побачив їхні добрі діла, і діла ті варті того, щоб пам'ятати їх навіки. Щоб ви знали, вони не один раз на рік ганяють татар. Вони боронять усіх християн, наче ті леви». І багато ще дечого гарного каже він про запорожців.

А запорожці дедалі то все робилися сміливіші і вже не вдовольнялися з оборони від татар, але самі почали ходити проти них походами. Вже ми казали, як набігав на татар Богдан Ружинський або Дмитро Вишневецький сухопуттю; трохи опісля стали нападати па татар і турків водою на своїх чайках (це такі великі дуже човни були). Днище тих чайок робили вони з видовбаної верби або з липи, а до них накладали дошки від двох до восьми сажнів заввишки. Чайки були без чердака, з двома стерпами і з щоглою. По боках їх обкладали липовою корою або очеретом, щоб вони не потопали, коли у човен набереться води. На цих чайках їздили козаки на здобич аж у Туреччину і не один раз показувалися коло самого Цареграду. Так ось року 1594-го козаки напали на турецькі оселі під самою столицею турецького султана. Про це діло розказують ось що: «Козаки явилися на ста п'ятдесятьох довгих чайках, на яких було по 10 весел з кожного боку і окрім гребців по п'ятдесят чоловіка добре споряджених з рушницями і шаблями. Против них з Цареграду 500 великих і малих суден; 10 000 людей побігло берегами до Босфору, тої протоки, що над ним стоїть Цареград, щоб оборонити його від козаків. Увесь день тихо простояли козаки і ввечері повернули у Чорне море з великою здобиччю». Про те, як нападали козаки на турків, розказують ось що: «Запорожці пускалися на море найбільше

восени. У кожну чайку сідало чоловіка 50 або 70 з усяким припасом. Коли вони, бувало, стрінуть турецьку галеру або корабель, то вони робили так: спускали щоглу і заїздили, щоб сонце заходило їм за спину. Через те, що чайки невисоко стояли над водою, їх і не видно було на морі. За одну годину до заходу сонця підходили вони на мильо до турецького корабля, щоб не згубити його з очей, а опівночі нападали на бусурманів і потопляли корабель разом з людьми. Удень козаки на чайках не могли нічого вдіяти туркам, бо турки гарматами розбивали і топили їх чайки. А іноді бувало так, що наздожене козаків більша сила, і що поб'є, а решту забере в неволю. Так попавсь у неволю запорозький отаман Самійло Кішка і довго сидів у неволі, аж поки довелось йому втекти.

Ось як повідає про жорстокі знущання над непокірним ватажком народна дума «Втеча Самійла Кішки з турецької неволі» (1599):

Ой із города із Трапезонта виступала галера,
Трьома цвітами процвітапа, мальована,
Ой первим цвітом процвітана,
Злато-синіми киядяками побивана;
А другим цвітом процвітана —
Гарматами арештована;
Третім цвітом процвітапа —
Турецькою білою габою покровепа.
То в тій галері Алкан-Паша,
Трапезонськеє княжа гуляє;
Ізбранного люду собі має;
Сімсот турків, яничар чотириста;
Та бідного невольника півчвартаста
Без старшини військової.
Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман Запорозький;
Другий — Марко Рудий,
Суддя військовий;
Третій — Мусій Грач,
Військовий трубач;
Четвертий — Лях-Бутурлак,
Клюшник галерський,
Сотник Переяславський,
Недовірок Християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять чотири як став на волі,
Потурчився, побусурманився,
Для папства великого,
Для лакомства нещасного!
В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли:
Проти Кефи-города приставали,
Там собі великий та довгий одпочпок мали.
То представиться Алкану-Пашаті,

Трапезонському князяті, молодому паняті,
Сон дивен, барзо дивен, на почуд.
То Алкан-Паша,
Трапезонське княжа,
На турків-яничар, на бідних невольників покликав:
«Турки, каже, турки-яничари,
І ви, біднії невольники!
Которий би мог турчин-яничар сей сон одгадати,
Мог би йому три гради турецькі дарувати:
А которий би мог бідний невольник одгадати,
Мог би йому листи визволені писати,
Щоб це мог ніхто нігде зачіпати!»
Сєє турки зачували, нічого не сказали:
Бідні невольники, хоч добре знали,
Собі промовчали.
Тільки обізветься між турків Лях-Бутурлак,
Клюшник галерський,
Сотник Переяславський,
Недовірок Християнський:
Як же, каже, Алкане-Пашо, твій сон одгадати,
Що ти не можеш нам повідати!
«Такий мені, небожата, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться: моя галера цвіткована, мальована,
Стала вся обідрана, на пожарі спускана;
Видиться: мої турки-яничари
Стали всі впень порубані;
А видиться: мої бідні невольники,
Которі були у неволі,
То всі стали по волі;
Видиться, мене гетьман Кішка
На три часті розтяв,
В Чорнеє море пометав...»
То скоро тєє Лях-Бутурлак зачував,
К йому словами промовляв:
«Алкане-Пашо, Трапезонський князату,
Молодий паняту!
Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати:
Скажи мені получче бідного невольника доглядати,
З ряду до ряду саджати
По два, по три, старії кайдани і новії ісправляти,
На руки, на ноги надівати;
Червоної таволги по два дубці брати,
По шнях затинати,
Кров християнську на землю проливати!»
Скоро то сєє зачували,
Од пристані галеру далеко одпускали:
До города до Козлова,
До дівки Санджаківни на залети поспішали,
То до города Козлова прибували.
Дівка Санджаківна навстрічу виходжає,
Алкапа-Пашу в город Козлов зо всім військом зятягає.
Алкапа-Пашу за білу руку брала,
У світлиці-кам'яниці зазивала.
За білу скам'ю саджала.

Дорогими напйтками напувала:
А військо серед ринку саджала.
То Алкан-Паша,
Трапезонське княжа,
Не барао дорогїї напйтки уживае,
Як до галери двох турчинів на підслухи посилае;
Щоб не міг Лях-Бутурлак Кішки Самійла одмикати,
Опоруч себе саджати!

То скоро ся тїї два турчини до галери прибували.
То Кішка Самійло, гетьман Запорозький,
Словами промовляв:

«Ой Ляше-Бутурлаче, брате старесенький!
Колись і ти був в такїй неволі, як ми тепера:

Добро нам учини,
Хоч нас старшину одомкни;
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали...»

Каже Лях-Бутурлак:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане Запорозький,
Батьку козацький!

Добро ти вчини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни!
А ще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата

пробувати!»

То скоро Кішка Самійло тее зачував,

Словами промовляв:

«Ой Ляше Бутурлаче, сотнику Переяславський,
Недовірку християнський!

Бодай би ти того не дїждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати!
Ваша віра погана,
Земля проклята!»

Скоро Лях-Бутурлак тее зачував,

Кішку Самійла у щоку затинае.

Ой, каже, Кішко Самійлу, гетьмане Запорозький!

Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старїї і новїї кайдани направляти,
Ланцюгами за попереk утров буду тебе брати!»

То тїї два турчина тее зачували,

До Алкана-Паші прибували:

«Алкане-Пашо, Трапезонське княжа!
Безпечно гуляй!

Доброго і вірного клюшника мавш:

Кішку Самійла в щоку затинае,

В турецьку віру ввертае!»

То Алкан-Паша,

Трапезонське княжа,

Великую радість мало:

Пополам дорогїї напйтки розділяло,

Половину на галеру одсилало,

Половину з дівкою Санджаківною уживало.
Став Лях-Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати;
Стали умисли козацькі голову клюшника розбивати.
«Господи! єсть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ним об вірі християнській розговорити...»
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе саджає,
Дорогого папитка метас,
По два, по три кубки в руки паливає.
То Кішка Самійло по два, по три кубки в руки брав:
То в рукава, то в пазуху, скрізь хустку третю додолу
пускав.

Лях-Бутурлак по єдиному випивав:

То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло та угадав:
Ляха-Бутурлака до ліжка вмiсто дитяти спати клав;
Сам восiмдесят чотири ключі з-під голов виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав:
«Козаче-панове! добре майте!
Один другого одмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не скидайте,
Полуночної години дожидайте!»
Тоді козаки один другого одмикали;
Кайдани із ніг, із рук не скидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втрое себе прийняв;
Полуночної години доживав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-Паша з військом до галери прибувати.
То до галери прибував,
Словами промовляв:
«Ви, турки-яничари, помаленьку ячіте,
Мойого вірного клюшника не збудіте!
Самі же добре поміж рядами проходжайте,
Всякого чоловіка осмотряйте!
Бо тепера він підгуляв,
Щоби кому пільги не дав...»
То турки-яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів проходжали,
Всякого чоловіка осмотряли...
Бог помог: за замок руками не приймали!
«Алкане-Пашо, безпечно почивай!
Доброго і вірного клюшника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посадив,
По три, по два, старії кайдани посправляв;
А Кішку Самійла ланцюгами утрое прийняв».
Тоді турки-яничари у галеру входжали,
Безпечно спати лягали:
А котрії хмельні бували, на сон знемагали,
Коло пристані Козловської спати полягали.
Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам між козаків устав:
Кайдани із рук, із ніг у Чорне море пороняв;

У галеру входжав, козаків пробуджав,
Шаблі булатнії на вибір вибірає,
До козаків промовляє:
«Ви, панове молодці, кайданами не стучіте,
Ясини не учиніте,
Ні котрого турчина в галері не збудіте!..»
То козаки добре зачували:
Самі з себе кайдани скидали,
У Чорнеє море кидали,
Ні одного турчина не збудили.
Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
«Ви, козаки молодці! добре, браттє, майте!
Од города Козлова забігайте,
Турків-яничарів впень рубайте,
Которих живцем у Чорнеє море кидайте!»
Тоді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничар впень рубали,
Которих живих у Чорнеє море бросали.
А Кішка Самійло Алкана-Пашу із ліжка взяв,
На три часті розтяв,
У Чорнеє море метав,
До козаків промовляв:
«Панове-молодці! добре дбайте,
Всіх у Чорнеє море бросайте,
Тільки Ляха-Бутурлака не рубайте,
Міждо військом, для порядку, за яризу військового
зоставляйте!»

Тоді козаки добре дбали:
Всіх турків у Чорнеє море пометали,
Тільки Ляха-Бутурлака не зрубали,—
Міждо військом, для порядку, за яризу військового
зоставляли.

Тоді галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.
Та ще у неділю, барзо рано-пораненьку,
Не сива зозуля заковала,
Як дівка Санджаківна коло пристані походжала,
Та білі руки ламала, словами промовляла:
«Алкане-Пашо, трапезонськеє княжату,
Нащо ти на мене такеє великеє пересердіє масш,
Що од мене сьгодні барзо рано виїзджавш?
Коли була б од матері
Сорома і наруги прийняла,
З тобою хоч єдину ніч переночувала!»
Скоро ся теє промовляли,
Галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку
У полуденну годиноньку
Лях-Бутурлак од сна пробуджав,
По галері поглядає, що ні єдиного турчина на галері
немає.

Тоді Лях-Бутурлак із ліжка вставав,
До Кішки Самійла прибував, у ноги впадає:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане Запорозький,

Батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на острівці віка могс на тебе!
Бог тобі допоміг неприятеля побідити,
Та не вмітимеш у землю християнську входити!
Добре ти вчини:
Половину козаків у окови до опачив посади,
А половину у турецьке дорогев плаття наряди:
Бо ще будемо од города Козлова до города Цареграда
гуляти,
Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкана-Пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздоровляти;
То як будеш одвіт давати?..»
Як Лях-Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман Запорозький учинив:
Половину козаків од опачин у окови посадив,
А половину у турецьке дорогев плаття нарядив.
Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати,
І галеру із гармати торкати,—
Стали Алкана-Пашу а дівкою Санджаківною
По зальотах поздоровляти.
То Лях-Бутурлак чогось догадав:
Сам на чердак виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав:
Раз то мовить по-грецьки,
Удруге по-турецьки;
Каже: «Ви, турки-яничари, помаленьку, братте, ячіте,
Од галери одверніте;
Бо тепера він підгуляв, на упокої починає,
На похмілля знемагає,
До вас не встане, голови не зведе.
Казав: як буду назад гуляти,
То не буду вашої милості й повік забувати!»
Тоді турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали;
Із дванадцяти штук гармат грімали,
Ясу воздавали.
Тоді козаків собі добре дбали:
Сім штук гармат собі арештували,
Ясу воздавали,
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Слауті низенько укланяли:
«Хвалим Тя, Господи, і благодарим!
Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
А тепера чи не дасть нам Бог хоть час по волі!»
А у Тендрові острові Семен Скалозуб
З військом на заставі стояв,
Та на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
«Козаки, панове-молодці! що сія галера: чи блудить,
Чи світом нудить,
Чи много люду царського має,
Чи за великою здобиччю ганяє?»

То ви добре дбайте:
По дві штук гармат набивайте,
Тую галеру з грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!»
Тоді козаки теб зачували,
До його промовляли:
«Семене Скалозубе, гетьмане Запорозький,
Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
І нас, козаків, страшишся:
Бсть сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою здобиччю ганяє:
Се, може, є давній, бідний невольник із неволі утікає...»
«Ви віри не доймайте,
Хоч по дві гармати набірайте:
Тую галеру із грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте;
Як турки-яничари, то упень рубайте,
А як бідний невольник, то помочі дайте!»
Тоді козаки, як діти, не гаразд починали,
По дві штуки гармат набивали,
Тую галеру із грізної гармати привітали,
Три дошки у судні вибивали,
Води Дніпровської напускали...
Тоді Кішка Самійло, гетьман Запорозький,
Чогось отгадав,
Сам на чердак виступав;
Червонії хрещатії, давнії корогви із кишені виймав,
Розпустив,
До води похилив;
Сам низенько уклонив:
«Козаки, панове-молодці! сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою здобиччю ганяє:
Се єсть давній, бідний невольник
Кішка Самійло із неволі утікає;
Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
Тепер чи не дасть Бог хоч час на волі».
Тоді козаки у каюки скакали:
Тую галеру за мальовані облавки брали,
Та на пристань стягали;
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба
Паювали;
Тую галеру та на пристань стягали.
Тоді: злато-синії киндяки — на козаки,
Златоглави — на отамани,
Турецькую білую габу — на козаки на біляки;
А галеру на пожар спускали.
А срібло, злато — на три часті паювали:
Первую часть брали, на церкви накладали,
На Святого Межигорського Спаса,

На Трехтемировський монастир,
На Святую Січовую Покров давали,—
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали.
А другу частку поміж собою паювали;
А третю частку брали,
Очеретами сідали.
Пили та гуляли,
Із семип'ядних пищалей грімали,
Кішку Самійла поздоровляли:
«Здоров, кажуть, здоров, Кішко Самійлу,
Гетьмане Запорозький!
Не загинув еси у неволі,
Не загинеш із нами, козаками, по волі!»
Правда, панове, не поляже!
Буде слава славна:
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями.
Утверди, Боже, люду царського,
Народу християнського,
Війська Запорозького,
Донського,
З сією чершою Дніпровою,
Низовою,
На многая літа,
До кінця віка!

По старих книгах не видно, щоб Кішка був у неволі 50 год, а так год з двадцять п'ять. Року 1602-го він умер у поході з ляхами проти шведів. З думи про Кішку видно, що вже за його часу наші не так-то боялись татар і турків, як колись. Козаків уже намножилось, і українці вже почали таки собі в голові держати, щоб не тільки свою землю від татар та турків обороняти, але вкупі з сусідами християнами зовсім Крим од татар одняти, турків од берега Чорного моря, та й від самого Дунаю, прогнати. Почули про українських козаків і далекі народи та царі, що теж от турків зазнавали лиха,— ось як венгри, та й німці цісарські. Сам цісар прислав на Запорожжя посланця прохати козаків, щоб, коли турки підуть на Венгрію, то щоб козаки вдарили на них іззаду на Дунаї.

Ми вже згадували про Дмитра Вишневецького, як він року 1564-го ходив у Молдавщину, щоб допомогти тамошнім християнам одбитись од турків. Трохи згодом, р. 1574-го, ходив у Молдавщину з українськими шляхтичами і козаками Іван Свірговський. Тільки молдавські пани бояре не за одно стояли: завжди між ними були

зрадники, що держали за турків для своєї користі, аби гроші та землі собі захоплювати. І польський уряд не дуже радий був з того, щоб козаки зовсім узяли гору над магометанами та ще й порядкували такими землями, як Молдавщина, бо тоді козаки зовсім би перестали слухатися польського уряду. Та Польща була далеко від татар та турків. До щиро польських земель рідко й доставали татар, не те що до українських. Полякам не дуже хотілося зачинати з татарами й турками велику війну, щоб вигнати магометан од Чорного моря та од Дунаю, хоч часом і у Польщі багато розказувано про те, як би всім християнським народам стати вкупі та вигнати турок з земель християнських.

Утративши надію на Польщу, козаки українські стали оглядатись на Московщину. Вони сподівались, що царі московські, одної віри з українцями, швидче стануть з ними вкупі проти турок і татар. З такою надією Дмитро Вишневецький удався до Івана Грозного, царя московського. Тільки нічого з того не вийшло. Москва була однакова для кримських татар, як і Польща. Приходилось українцям самим справлятися з татарами та з турками. Що б воно дали було, хто його зна. Тільки саме тоді якраз, як українці знову просунулись близько до Чорного моря і стали побивати татар та турків, на самій Україні знялася бійка між православними та католиками, поміж українцями та поляками, поміж козаками та шляхтою, поміж посполитими людьми та панами.

У ті часи не тільки магометани вважали християн, а християне магометан за нечисть та погань таку, що не гріх її й бити, а самі християне проміж себе ненавиділи одні одних, як тільки хто хоч трохи не так у церкві служив, або не так про віру думав. Усякий хотів силою чи хитростю привернути другого до своєї віри, до своєї служби церковної. До нас віра християнська прийшла від греків, правиться в церквах по старих болгарських книгах, попи жонаті, причастя дається з хліба та з вина, про Духа Святого вчать, що він ісходить од Отця,— а у Польщі віра Христова прийшла від латинців чи римлян, правиться служба латинською мовою, причащаються миряне самим хлібом, а тільки попи — хлібом та вином, попи не женяться, про Духа Святого вчать, що він ісходить од Отця і Сина. А до того скрізь, де віра подібна до грецької, от як у Єрусалимі, Сирії, в Єгипті, у греків, у сербів і у нас, у кожній землі найстарший церковний уряд свій —

чи то метрополит, чи патріарх, чи, як тепер у Росії, синод або рада митрополитів та архирейів. А там, де віра римська — у італійців, французів, іспанців, поляків, над усіма архирейми, митрополитами та патріярхами за найстаршого — патріярх римський, що звуть його *папа*, батько. Років триста п'ятдесят тому стали у Німеччині, Франції та й у Польщі багато людей од римської віри одвертатись, та не тільки папу, а й архирейів, а то й попів не признавати. Тоді польські бискупи та ченді, а особливо *єзуїти*, ті, що присягали усякими способами папську силу боронити і збільшувати, задумали повернути наших українських людей у римську віру і придумали з деякими нашими архирейами року 1595-го *унію*, або спілку з римською вірою, цєбто: хай служба в наших церквах зостанеться, як і була, а тільки щоб і над українськими попами та архирейами був старшим папа. От через цю унію пішла сварка та різанина між попами й панами, православними та уніятами — між такими ж міщанами, а далі й селяне стали підніматися проти унії.

Коло цього ж часу король польський Степан Баторій, чи Батур, побачивши, що вже дуже багато козаків стало па Україні, придумав таке: одділити з них шість тисяч, записати їх у лєстр і цим лєстровим козакам дати таке право, як і панам, по-тодішньому, шляхтичам, — щоб вони були вольні і приходили на земські ради, або сейми, вибирали собі па радах гетьмана. А всі нелєстрові козаки то мусили слухати старост та панів, як нєспільство, якщо який пан получив од короля землю, де жили козаки. Старинна шляхта не хотіла рівнятися з лєстровими козаками, а нелєстрові козаки не хотіли перестати бути козаками. До того тоді багато вже панів позабирало від короля подарком землі і повертали селян у кріпаки. Понавозили з собою жидів, а жиди позаорєндовували річки, перевози, шинки, церкви та брали за все мито про-мито. Селяне цього не хотіли і приставали до козаків, а козаки бунтувалися проти шляхти та короля, а православні духовні та деякі православні пани просили козаків, щоб помогли боронити віру проти уніятів та католиків, що однімали церкви, не давали настановляти попів і всяку шкоду православним чинили.

З цього усього піднялась різанина та безладдя по всій нашій землі, і коїлось усе це більш як шістдесят років. Козаки, щоб стати проти панів і польського війська, прикликали до себе татар, — а татарам то було й добре: вони

забирали полон і з наших, і з поляків. Тоді гетьман козацький Богдан Хмельницький і все військо козацьке зробили раду у Переяславі року 1654-го і піддалися цареві «восточному, православному, московському». Поляки не хотіли втратити нашої землі. Піднялась велика війна між поляками та українцями і москалями, а татари стали помагати полякам і гуляли по Україні. Старшина козацька стала думати, як би собі стати дуками-багачами та панами над «голоотою», як то в пісні співається, стала собі землі забирати та випрохувать у царя московського або вмовлятися з поляками, щоб знову Україну під Польщу повернути та щоб панами стати такими, як були польські пани. Од цього усього з'явилися сварки та недовір у козацях полковників поміж собою, значними козаками і простими, поміж козаками та міщанами і селянами. Як умер Богдан Хмельницький, то бувало часами у козаків по два, по три гетьмани, та кожний писав один на одного *доноси* та ябеди в Москву, а часами і в Москву і в Варшаву разом, і цареві з боярами, і королеві з панами.

До того московські воїводи хотіли порядкувати на Україні, як у себе, не вважали на вольности козацькі, а цар боявсь, щоб Україна знов не одійшла до поляків. Та й польські пани збивали московських воївод і бояр, обіцяючи, що як умре тодішній король, то виберуть королем царя московського,— то тоді однаково Україна буде його. Далі так рішили з Україною, щоб поділити її між Польщею та Московським царством,— щоб Польщі достався правий бік Дніпра, а Москві лівий та на кілька років Київ.

Поки так сперечались та різались українці, поляки та москалі, то, звісно, татарам було добре встрявати в ці сварки та забирати полон з усіх. А як польські пани та московський цар поділили Україну, то правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співається «веде своє військо хорошенько», піддавсь туркам, тільки щоб знову зібрати до купи всю Україну. Сам султан року 1672-го з великим військом прийшов на Україну, забрав собі Подольську землю. Остаток правобічної України, те, що тепер Київщина, польський уряд признав за Дорошковими козаками, а вони мушили быть підданими султанові. Стало тепер три гетьмани козацьких: підданий московський Самойлович по лівий бік Дніпра та двоє по правий бік: підданий польський Ханенко та підданий турецький Дорошенко. Поки вони сперечалися проміж себе,

татари та турки грабували Україну, а далі хоч Хавенко та Дорошенко зложили з себе гетьманство, після того як козаки на раді у Переяславі вибрали Самойловича гетьманом обох боків Дніпра, та Самойлович і московський воєвода Ромодановський не вміли та й не хотіли рятувати од турок правобічну Україну. Вони не дали помочі, як турки розоряли Чигирин, колишне важніше місто козацьке, а далі гетьман та воєводи сховались на лівий берег Дніпра. А на правім боці ще десять років турки билися з поляками за те, кому ця Україна достанеться, поки вона зовсім спорожніла. З цих часів у краях чигиринських зосталася дуже цікава пісня про попівну з містечка Ведмедівки. У Ведмедівці один чоловік розказував так: «Орда як ішла, то люде ховались у замок, і під землею були такі ходи, що ними до води добиралися. Там довго вони жили, поки орда піймала чоловіка, і той мусив їм показати, куди ввійти до брами. А там була попівна, котра не пускала їх у замок, аж поки вони її подужали й закололи, а людей порубали. Тітку моєї баби у Цареград з дочкою взяли. Вона потім утекла відтіля, а дочка там зосталася і заміж вийшла. Про цю попівну в нас співають:

Славний город Ведмедівка
Всіма сторонами,
Та не много жило людей
Та за ворогами.
На святую Пречистую
В усі дзвони дзвонять.
І старії, і малії
У голос голосять:
«Вийдіть, вийдіть, ведмедівці,
Проти орди з хлібом!»

А попівна каже:

«Ой не будемо проклятим,
Не будемо коритися!
Єсть у нас ясне оружжя,—
Будемо боронитися!»
Ведмедівська попівна
Голос учинила —
Сімсот турок-яничар
З коней поваляла.

Тільки те не помоглось. Турки усе-таки

І старії, й молодії
Кіньми збракували,
А молоду челядоньку
У цолов забрали».

В ці часи правобічня Україна зовсім зробилася пустою, дуже спустошена була й Волинь. І самі турки побачили, що навіть і змагатися за порожню землю не варто. 1681 року помирились турки з москалями на тому, що Київ з розореними городами Васильковом, Трипіллям та Стайками був цареві московському, а од Києва до Запорозжя по обидва боки Дніпра щоб городів нікому не будувати. Через п'ять років і поляки зробили мир з Москвою, щоб Біла Церква, Паволоч і Немирів були за Польщею, а ті краї, де були городи Ржищів, Трахтемирів, Канів, Черкаси, Крилов, Чигирин,— щоб були навіки порожні. Та зроблено пустиню між трьома державами: Польщею, Москвою та Турцією з того краю, де ще за Богдана Хмельницького було шістнадцять козацьких полків,— де тепер знову живе так багато народу. Як згадаеш, що таке робилось у нашій краї двісті років назад!

Одначе і Московська держава, коли вже за нею зосталась хоч лівобічня Україна-Гетьманщина та Запорозжя, мусили піти тим же шляхом проти татар, яким хотів вести її Дмитро Вишневецький, або терпіти, щоб татаре її краї спустошили.

У 1686 році, в одному царському указі говорилося вже, що татари ні відкіля стільки не беруть невольників як з України та з інших крайніх земель царських, та продають їх мов скот.

Року 1687-го московський воєвода Голицин, з великим військом московським та українським козацьким пішли на Крим. Це той самий Голицин, що про його згадується в пісні, мовби то од козака-дорошенківця:

Ой служив я царю бусурману,
А тепер буду служити восточному царю,
А восточний цар не діймає віри:
Посилає Голицина, щоб не було зміня.

Похваляється далі козак у цій пісні, що буде туркові «з душею розлука»,— та тільки мало біди наробили туркам Голицин та наші козаки. Вони мусили вертатись, бо татари випалили степи, і коням нічого було їсти. Голицин став казати, начебто гетьман козацький Іван Самойлович з недовіру до поляків та москалів, боячись, що як поб'ють татар, то й козаків не повернули б у кріпаки, звістив татар про похід. Цього ж нічого й не було,— а то видумали «донощики» з старшини козацької, щоб скинути Самойловича, та самим на його місце стати, а Голицину і на руку було звернути свою невдачу на кого іншого.

Самоїловича одвезено у Московщину, і гетьманом на Україні став Іван Мазепа.

Через два роки Голицин знов пішов на Крим, бо тепер окрім Польщі ще й цісар і патріярх цареградський і господар молдавський просили, щоб московські царі помогли християнам визволитися од магометан. Голицин дійшов до Перекоцу, та побоявся вступити у безводню частину Криму і вернувся назад. А поляки не могли багато дати помочі проти татар та турків, бо далеко було їм через безлюдню правобічну Україну.

Приходилось ждати, поки знову потроху наповняться степи українські людьми. На правобічній Україні й справді знову появились козаки. Старший між ними став звісний лицар Семен Палій, що про його багато пісень та казок розказують. Оселився він на захід од Києва у Хвастові та в Білій Церкві. До його у козаки стало тікати багато людей од польських панів з Волині та з Полісся, та й з Гетьманщини, де за часи Мазепа козацька старшина зовсім стала на панів перевертатись та кріпацькі роботи на посполитих людей і простих козаків накидати. Палій клопотався, щоб московський цар прийняв до себе і правобічну Україну та щоб укупі одніматися землю вкраїнську від польських панів та боронити від татар та турків. Та цар московський Петро тоді усі думки повертав на те, щоб здобути од шведів берег Балтійського моря, де тепер Петербург, і зовсім не туди його думка була повернена, куди Палій його кликав. А до того Мазепа боявся, що як будуть укупі козаки правобічні й лівобічні, то скинуть його з гетьманства за його панство і виберуть Палія. Він набрехав цареві на Палія, заманив Палія до себе, та й одіслав його в Сибір. Козацтво навіки пропало на правім боці Дніпра, і хоч потроху край цей заселився, та тільки не вольними людьми, бо порожні землі позабирали польські пани, накликали сюди людей, обіцяючи їм свободи на строк, а після строку повернули потроху в кріпацтво. А цар Петро дуже руйнував українців тяжкими роботами, далекими походами та іншим. Мазепа зійшовся з шведським королем Карлом 12-м та з паном Лещинським, що Карл поставив у Польщі королем, і прикликав Карла на Україну, щоб воювати царя Петра. Тоді цар Петро випустив Палія з Сибіру, а з козаків мало хто згодився помагати Мазепі, бо прості козаки його не любили. Під Полтавою Петро та Палій звоювали шведів та Мазепу. Карл

та Мазепа втекли до турків. Прийшлося Петрові воювати і з турками, що хотіли оступитися за Карла. Цар Петро зрозумів, яка користь була б для його держави, якби можна було і на Чорному морі мати свої городи, робити кораблі, торгувати та знатися з більше вченими людьми італійцями та французами, так як він з Петербургу знався з голандцями та англійцями. Він був здобув од турків Азов, — та з Азова ще не можна було руським просто у Чорне море виїздити, бо Азовське море — сага Чорного, а обидва боки протоки, що веде з Азовського моря в Чорне, були у татар та турків. Цар Петро задумав забрати ті береги, де було козаки б'ються з турками, на захід од Криму, коло Очакова та гирла Дунайського. Та й молдаване запрохували Петра до себе, як було Дмитра Вишневецького та Свірговського. Петро й пішов був року 1711-го у Молдавію, — та тут і виявилось, яке добро було б йому, якби правобічня Україна не була порожня, а була б людна, оселена вольними козаками, звичними до війни з турками. Петрове військо облягли турки, і сам він насилу вирятувався й зрікся Азова і степів на правім боці Дніпра. Не скоро, потроху ці степи одійшли до російського царства, за шістьдесят років од Петра до Катерини Другої. Ще років сто тому не можна було не боязько чумакам нашим і в Крим по сіль та рибу поїхати. В одній чумацькій пісні, що співають по всій Україні... розказується, що

В неділеньку рано-пораненьку,
Як стало світати,
Стала орда вся чорная
З-під моря вставати.
Стали німці компанійці
Чумака збивати:
«Годі, годі, чумаченьки,
В Криму солі брати!
Запрягайте вози, воли —
За башту втікайте!»

Тобто за Перекопську башту.

Ой которі чумаченьки
Теє зачували,
Запрягали воли, вози
Ще й солі набрали;
А которі чумаченьки
Того не чували,
Вони ж в тому превражому
Криму зо скотом пропали.

А в ті часи вже й військо царське стояло недалеко з генералом князем Довгоруком. От і в пісні далі співається:

Ой хвалився Довгорук,
Що не здійме орда рук,—
Орда руку ізняла,
Чумаченьків заняла...

Одних орда заняла та погнала у неволю,— а других порізала; прибігли запорожці рятувати чумаків, аж бачать:

Ой там лежать чумаченьки
Де три, де чотирі.
Ой лежать наші чумаченьки,
Як в'ялая риба,
На них плаття і одежа
Кров'ю окипіла.

Таке-то діяла з нашим людом орда ще сто років тому! А з другими ж народами, що живуть далеко од степів азійських, з німцями, французами, англійцями, італійцями таке вже років з тисячу як не случалось. Тим-то вони і випередили нас в деякому ремесві та в науці,— бо їм було коли вчитися, сидючи не боязко дома та їздячи по світу. А в нас стало не боязко тільки років сто тому, як забрано Крим та берег Чорного моря. У всіх війнах російського царства з турками та татарами за степи і за берег Чорного моря у пригоді були козаки українські і запорозькі. За часи цариці Катерини Другої, до року 1783, Крим і весь берег Чорного моря, де втекають наші ріки: Дніпро, Буг, Дністр, були забрані до російського царства,— і народові нашому стало просторно селитись по степах, перестав він боятися набігів та неволі татарської. По степах та по березі моря вирости великі городи: Катеринослав, Єлисавет, Херсон, Одес. Тільки тут, як і на Україні, аж до року 1861 народ був у кріпацтві у панів обмокалених, московських і польських. Бо козацтво на Україні знесено, Січ зруйновано року 1775, а скільки зосталось запорожців, переведено на Кубань, коло черкесів, кілька запорожців утекло до турків за Дунай, де вони сиділи аж до року 1829 і тоді перебрались і собі на берег Азовського моря.

А на Україні по лівім боці Дніпра після того, як Катерина року 1762-го скасувала Гетьманщину, козацька старшина зробилась панством, як і дворяне московські. На правім боці, як ми вже казали, після Палія засіли пани польські. Року 1793-го, як уостаннє ділили Польщу між

Росією. Прусією та Австрією або Цісарщиною, то правобічня Україна, де тепер Київщина, Поділля та Волинь, досталася Росії. А ще перед тим земля, де живуть наші ж люде, українці, Галичина одійшла од Польщі до Цісарщини. І тут, і там наші люде довго ще zostавалися кріпаками: в польських панів у Галичині до 1848 р., а в Росії до 1861.

Після того як Росія завоювала Крим і берег Чорного моря, татарських набігів уже більше не було. Татари стали жити в Криму мирно, працювати коло землі,— а багато їх, щоб утекти від усякої кривди од християнського уряду, перебралось у Турцію. Турецьке царство занепадало. Які були під ним християнські народи, то мало не всі повибивалися на волю, як от серби, болгари, молдавани і греки.

Дедалі в турків стає все менше та менше сили.

ПРО МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Михайло Драгоманов народився 1841 року в сім'ї невеликого пана в городі Гадячу, в Полтавщині. Батько його, чоловік з старого козацького роду, був людиною розумною, освіченою і, як на свій час, вільнолюбною й прихильною до простого люду. Дома в їх усі говорили українською мовою, хоч батько Драгоманова поважав московську мову та письменство. Попереду малий Драгоманов учився в повітовій школі в Гадячу, а потім вступив року 1853-го до Полтавської гімназії, де пробув до 1859 року. Се був саме той час, коли серед громадянства всієї Росії почали брати перевагу думки про те, що треба відмінити старі порядки в державно-му житті, найперше — скасувати зневажливе кріпацтво. Прокидалась громадська думка, ширились вільнолюбні погляди серед освічених людей. У Полтавській гімназії були тоді деякі гарні вчителі, а серед них особливо визначався один — Стронін, що зробив багато добра своїм учням і особливо молодому Драгоманову. Він знайомив учнів з найкращими тодішніми московськими письменниками, що обстоювали за народню волю, давав читати їм такі навіть твори, що вважались тоді за заборонені. Драгоманов він познайомив з українським письменством і заохотив його до роботи на користь рідному народові. Скінчивши 1859 року гімназію, Драгоманов уступив до Київського університету і зразу поступив у гурток студентів, що цікавились

справами народньої просвіти і засновували недільні школи, де вчено дітей і дорослих, а до науки вживано було разом з московською мовою і української. Се були перші тоді школи для простого люду. Драгоманов щиро заходився коло цієї просвітньої роботи. 1863 року він скінчив університет і в 1865 році вже зробився в йому професором.

У ті роки почав він вивчати народню українську словесність, тобто народні пісні, казки, оповідання, приказки, загадки. Се дало йому змогу добре познайомитися з історією українського народу, з його поглядами на громадські справи. Драгоманов сам казав потім, що праця над багатою й прекрасною народньою словесністю, а особливо над політичними (певніше — історичними) піснями, де сам народ розказує власну історію, примусила його кріпко полюбити цей народ і пережити всією душею аж до найменшої дрібниці всі справи й пригоди українського народу в Росії та в Австрії. Він почав писати по московських часописах (наших тоді в Росії не було) про те, що неодмінно треба вчити дітей рідною мовою, бо з науки чужою мовою, незрозумілою для наших дітей, пуття не буде. За це на його напались вороги народньої освіти та вороги всього українського, почали за ним доглядати, як за небезпечним чоловіком. Року 1870-го поїхав Драгоманов за кордон, де пробув три роки. За цей час він добре придивився до громадських порядків по чужих краях і побачив, що де більша громадська воля в державі, там вища й просвіта, там легше живеться людям, бо вони мають змогу впорядкувати свої справи так, як се їм здається найкращим. Хоч і далеко ще там було до того, щоб усім рівно добре жилося, щоб не

було вбогих, але шлях до здобуття кращої долі не був загороджений, кожний міг вільно виявляти свої думки про всякі громадські справи. Драгоманов, що й попереду був прихильником громадської волі, з цього часу став і до кінця свого віку zostався щирим її оборонцем і борцем за неї для свого рідного краю.

Перебуваючи за кордоном, познайомився Драгоманов і з нашими земляками, галицькими українцями. Він побачив, що їм погано живеться і через те, що мало в Галичині освічених народолюбних людей і тому то, хоч там був уже й конституційний лад, нікому було навчити народ, як з тієї конституції користуватися та як свої права боронити. Драгоманов замірився через те працювати й задля Галичини.

Здобувши дуже широку освіту, добре знаючи минуле життя всяких народів та їх теперішнє становище, знаючи чужі мови і дуже шануючи вселюдську науку, Драгоманов виробив собі такий погляд, якого потім держався весь свій вік: треба поважати все краще, що виробили собі в житті чужі народи, і це краще старатись здобути й для рідного народу; але, переносючи здобутки вселюдської науки на рідний ґрунт, треба дбати, щоб з них могли користуватися рівно всі люди, а на це треба ширити науку рідною мовою, яка всім близька й зрозуміла. Робота Драгоманова задля українського народу і його прихильність до політичної волі не подобались його начальству. Йому сказано, щоб він переїхав з Києва до якогось іншого університету на Московщині. Драгоманов не згодився, і його скинуто з посади. Він міг сподіватися собі ще й гіршого лиха. Ширити думки про потребу кращих порядків, про волю українському народові не було ніякої змо-

ги, бо це було заборонено. Навіть найспокійніша наукова та просвітна робота заборонялась. А року 1876-го видано заборону й на українські книжки. Нічого вже по-українському не можна було друкувати, хіба які казочки, а науки народів ніякої подати було не можна; навіть українських пісень не вільно було по театрах та концертах співати.

Драгоманов зважився виїхати на чужину, щоб там працювати для добра рідного народу. Наприкінці 1876 року Драгоманов виїхав з жінкою за кордон; більше йому не довелося побачити рідного краю. Попереду він оселився у Відні, столиці австрійської держави, а тоді поїхав до Женеви, головного міста невеличкої, але одної з самих вільних держав у світі — Швейцарії. Тут він почав видавати українські книги для потреб українців, як освічених, учених, так і для простих, невчених людей. Йому допомагало кілька земляків, що також одночасно з Драгомановим покинули Росію. Року 1878-го вийшла перша книга української збірки «Громада». Вона видавалася п'ять років. У їй Драгоманов розказував, як треба переробити громадський лад так, щоб робочим людям добре жилося. Окрім того, він понаписував ще багато інших книжок українською й московською мовою, ширячи їх свої думки.

Року 1889-го Драгоманова закликано в Болгарію професором — читати студентів у болгарському університеті в Софії. Він переїхав туди і прожив там аж до смерті.

Ще попереду Драгоманов зазнайомився з двома молодшими українськими письменниками з Галичини: з Іваном Франком та з Михайлом Павликом, запомагав

їх своєю порадою, направляючи на кращий громадський шлях. Тоді в Галичині народ був дуже темний, а освічені люде українські в Галичині мало розуміли, яким робом треба народові помагати, та мало про те й дбали, а клопотались більше про свої справи. Думок народноприхильних та вільнолюбних серед галичан було мало. За приводом Драгоманова, Франка та Павлика згуртувався в Галичині гурток молодчих людей. Вони шире заходилися робити для просвіти робочого хліборобського народу, розказувати йому про його права і про те, як завести кращі порядки. Вони згуртували прихильних людей у товариство, що звалось «Радикальна партія», і почали політичну роботу, щоб досягти прав українському народові. Щоб ширити свої думки, вони завели дві газети: «Народ» та «Хлібороб». Драгоманов багато писав у тих газетах, подаючи і простим, і освіченим людям добру науку.

Тим часом почав він занепадати на здоровля. Багато лиха зазнав він на своєму віку, то те лихо й пошкодило його здоровлю. Дедалі ставало гірше, і року 1895-го він умер ще не старим чоловіком.

Драгоманов був дуже вчений чоловік. Він написав багато поважних наукових книг з історії та з історії українського письменства, видавав і поясняв українські народні твори і твори інших українських письменників. Такі, напр., його книги: «Малорусські народні предання и расказы», «Историческія песни малорусскаго народа с поясненіями М. Драгоманова и В. Антоновича», «Політичні пісні українського народу», «Нові пісні про громадські справи» та багато інших статей. Знаючи добре чужі мови, писав він по всяких газетах та журналах московських, болгарських,

французьких, німецьких, італійських, розказуючи людям про український народ, про його життя й твори. Опріч того, Драгоманов багато писав політичних статей, книжок і книг і видав план такого ладу політичного в Росії, який був би, на його думку, найкращий — зветься та книга «Вільна спілка».

Слава Драгоманова широко розійшлася поміж ученими по всій Європі. Отже, він розумів, що своєю роботою повинен допомагати великим мільйонам робочого народу. Через це він те, до чого дійшов своєю великою наукою, списував простою і зрозумілою мовою та й пускав між люде книжечками, щоб простий народ ставав розумний та освічений. Він думав так, що правда для всіх одна — і для пана, й для мужика, і розказував простому народові всю правду, як знав і думав, нічого не ховаючи. Такі його книжки: «Про багатство та бідність», «Про те, як наша земля стала не наша», «Віра і громадські справи», «Іван Вікліф», «Шістсот років Швейцарської Спілки», «Євангельська віра в старій Англії», «Про братство християн або баптистів на Україні», «Оповідання про заздрих богів», «Рай і поступ» та інші. У всіх тих книжках він розказував, як перемінялися людські порядки і людські погляди на громадський лад, на віру; як народи заводили в себе громадську волю і вільні порядки, як жив попереду наш український народ. От з таких писаннів про наш народ є й оця книжка, що тепер видається: «Про українських козаків, татар та турків». Написав її Драгоманов ще як був на Україні і вперше друковано її року 1876-го в Києві.

Д. Д(орошен)ко

Научно-популярное издание
ДРАГОМАНОВ
МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ
ОБ УКРАИНСКИХ КАЗАКАХ, ТАТАРАХ
И ТУРКАХ

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро»

На украинском языке

Редактор *О. М. Дмитренко*

Художне оформлення *В. С. Василенка*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *С. М. Величко*
Коректор *В. М. Баргаш*

ИБ № 5281

Подано до набору 12.05.91.

Підписано до друку 22.06.91.

Формат 84×108¹/₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умови друк арк. 2,52. Умови фарбовідб. 2,783.

Обл.-вид. арк. 2,358. Тираж 50 000 пр.

Зам. 1—140. Ціна 2 крб. 50 к.

Видавництво художньої

літератури «Дніпро».

252801, Київ-МСП.

вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.

254054, Київ-54.

вул. Боровського, 24.

- Драгоманов М. П.**
Д72 Про українських козаків, татар та турків: Історична розвідка. З додатком про життя Михайла Драгоманова.— К.: Дніпро, 1991.— 45 с.
ISBN 5-308-01402-7

Ця раритетна праця видатного українського історика, філософа й публіциста вперше побачила світ у Києві напередодні тотальної заборони українства Емським указом 1876 року, коли сам автор був політемігрантом. Професор Київського, а потім Софійського університетів Михайло Драгоманов виклав за почесний громадянський обов'язок написати популярне дослідження з історії народу, що й урешті з'явилось у даному творі.

**«ЗЕМЛЯ, ДЕ ТЕПЕР ЖИВУТЬ ЛЮДЕ,
ЩО ГОВОРЯТЬ ТАК, ЯК ПИСАНО ЦЮ КНИЖКУ,
КОЛИСЬ ЗВАЛАСЬ РУСЬ, А ПОТІМ УКРАЇНА,
АБО МАЛА РУСЬ, БО ВЕЛИКОЮ РУССЮ ЗВУТЬ
ТЕПЕР МОСКОВЩИНУ.
ЗЕМЛЯ НАША ВЕЛИКА,
ВОНА ПРОСТЯГАЄТЬСЯ
ВІД КАРПАТСЬКИХ ГІР У ЦІСАРЩИНІ
ЗА ПОЧАЄВОМ АЖ ДО ДОНУ,
ВІД ПІНСЬКИХ ЛІСОВИХ БОЛІТ,
ЩО ПО РІЧЦІ ПРИГІЯТІ,
АЖ ДО ЧОРНОГО МОРЯ.
ЦЕ ВСЕ КРАЇ НЕ ДУЖЕ ХОЛОДНІ,
БАГАТІ І ЛІСОМ, І ПАСОВИЩАМИ,
І ЧОРНОЗЕМНИМИ ПОЛЯМИ.
Є ТУТ ЧОЛОВІКОВІ ЧИМ ПОЖИВИТИСЯ,
Є ЩО П ІНШИМ НАРОДАМ
ПРОМІНІТИ АБО ПРОДАТИ,
ТА ТІЛЬКИ, ЩОБ МОЖНА БУЛО
НА ЯКІЙ-НЕБУДЬ ЗЕМЛІ ЛЮДИМ ДОВРЕ ЖИТИ,
ГРЕБА, ЩОБ НІХТО ЧУЖИЙ НЕ ГРАБУВАВ
ІХ І НЕ ПЕРЕШКОДЖАВ ЇХНІЯ ПРАЦІ...»**

Михайло Драгоманов